

УДК 378.574:1.504

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ І НАЦІОНАЛЬНІ ДУХОВНІ ЦІННОСТІ – СЕРЦЕВИНА ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ

Н.Й. Романюк

Державна агроекологічна академія України м. Житомир

В статті висвітлено значення загальнолюдських і національних духовних цінностей та шляхи і засоби їх формування в сучасних умовах, в процесі утвердження національної системи світи і виховання.

В складних умовах етнічного розчленування і багатовікового поневолення наш народ торував свій шлях формування української нації і держави.

Протягом століть вироблялися погляди, звичаї, традиції, у яких закріплювалась багата духовність українства. Слід підкреслити, що духовність наших предків творилась в основному в результаті трудової діяльності, на засадах громадських взаємин між людьми.

Гуманізм, демократизм та терплячість є найбільш характерними рисами української духовності. Ці риси притаманні духовній культурі будь-якого народу, а в українстві вони є головними рисами зі специфічними способами проявів.

Українська нація, як і всі нації світової спільноти, має свою самобутню історію, глибоко гуманістичну ідеологію, власну філософію буття, оригінальну національну систему виховання. Ідеями національного єднання, товариської взаємодопомоги і милосердя, звеличення людини просякнуті усі сфери природно-історичного життя українців: державно-політична діяльність, право, мораль, економіка, культура, мистецтво, національні традиції і звичаї, виховання підростаючих поколінь. Перевернені багатовіковим досвідом надбання народної мудрості становлять ідейно-моральну основу виховання, яке має національні та загальнолюдські аспекти.

Матеріальні та духовні надбання українського народу становлять національні цінності, які є серцевиною освіти і виховання. До них належать: національна психологія; національний характер і темперамент; народна мораль; етика; національний спосіб мислення; народна естетика; народна правосвідомість; національна філософія (етнософія); національний світогляд; національна ідеологія; національна свідомість і самосвідомість.

Духовні цінності рідного народу є водночас і загальнолюдськими цінностями. Національне і загальнолюдське – це не альтернативні, а взаємопроникаючі аспекти виховання як суспільного явища, в якому діалектично взаємопов'язані біологічні (анатомічні, фізіологічні, генетичні), психологічні та соціальні фактори. Загальнолюдське – це не наднаціональне і не позанаціональне. Загальнолюдський зміст завжди має конкретне національне втілення, відображення в системах виховання різних народів. Коли духовні цінності рідного народу забуваються, штучно звужуються з різних політичних, ідеологічних причин, національна система виховання занепадає. При цьому в молоді, як правило, не формуються або дуже слабо формуються національні і загальнолюдські цінності, послаблюється відчуття своїх рідних, родоvodu, рідного краю, батьківської землі, рідного народу; а відтак і відчуття та розуміння інших людей, зокрема представників різних національностей, що призводить до міжнародних конфліктів, а то й до ворожнечі. Порядком в таких обставинах є організація широкої національно-просвітницької діяльності, повноцінного науково обґрунтованого національного виховання, яке формує глибоко людське в людині, тобто одночасно реалізує загальнолюдське виховання.

Цілеспрямовано і систематично формуючи в молоді національні духовні якості, система виховання кожного народу стверджує свій ідеал людини-громадянина.

Українська система виховання має свій історично обумовлений ідеал людини-українця. У багатьох історично-культурних пам'ятках, фольклорі, художніх творах класиків, у практичній діяльності наш народ виплекав і опоетизував ідеал людини-трудолюбця, господаря, власника землі, яка належала дідам і прадідам. Коли чужоземні загарбники разом із соціальними поневолювачами позбавили українського селянина-хлібороба права працювати на

власній землі, пригнічували його, народ оспівував ідеал людини-козака, гайдамаки, бунтаря, повстанця, стрільця.

Найцінніше місце в національній системі виховання належить узагальненому ідеалу українця-людини правдолюбної і доброзичливої, лагідної і щирої, дотепної і жартівливої, талановитої і працюючої, витривалої і терплячої.

У роки відродження в народній свідомості виробляється ідеал людини – громадянина суверенної України, який традиційно втілює в собі доброзичливість і гостинність, працюючість і талановитість, доброту і милосердя, пісенність і музичність, душевне багатство, стійкість і незламність духу.

У процесі утвердження національної системи освіти і виховання національні та загальнолюдські цінності, на думку автора, можна формувати, використовуючи такі основні засоби:

- рідна мова;
- родовід;
- історія України;
- краєзнавство;
- природа рідного краю;
- національна міфологія;
- фольклор;
- національне мистецтво;
- народний календар;
- національна символіка;
- народні прикмети, вірування;
- релігійні виховні традиції;
- родинно-побутова культура;
- національні традиції, звичаї і обряди;
- національна творчість.

Рідна мова. Українська мова має багатовікову історію свого розвитку, тому скарбниця її виражальних засобів, пізнавально-навчальних прийомів практично невичерпана. За ступенем поширення на планеті українська мова перебуває у другому десятку мов світу. Вона надзвичайно багата лексично, граматично й інтонаційно, тому за своїми можливостями здатна виконувати велику культуротворчу, духовнотворчу, народотворчу історичну роль.

Всі засоби рідної мови створюють найсприятливіші умови для нормального розвитку українських дітей. Засвоюючи рідну мову з раннього віку, діти поступово стають носіями національного змісту, духу. Засобами рідної мови в них найефективніше формуються національна психологія, характер, світогляд, свідомість і самосвідомість та інші компоненти духовності народу.

Українська система виховання реалізує здавна прийняту цивілізованими націями аксіому: нормальне навчання, виховання і розвиток підростаючих поколінь забезпечується лише рідною мовою.

Родовід. Засобами рідної мови діти найбільше усвідомлюють ідейно-моральні цінності родоводу, його основоположну роль у житті людини, нації, її культури і духовності. Народження, родина, рід, родинознавство, народ – ці однокореневі поняття супроводжують людину протягом усього життя, розкривають її ідейну, моральну, духовну сутність, природну, логічну послідовність основних станів формування людини. Від роду до народу, нації – такий природний шлях розвитку кожної дитини, формування гуманістичної суті, патріотичної спрямованості, національної самосвідомості і повноцінності, громадянської зрілості.

Історична пам'ять, мислення, духовність особистості починаються з пам'яті роду.

Рідна історія. З історії родоводу починається історія рідного народу. Українська система виховання ґрунтується на фактах, відомостях, наукових знаннях історії Батьківщини – України. Її історія розкриває найцінніше духовне багатство – знання про виникнення, становлення і розвиток свого народу, нації, Вітчизни.

Великий виховний потенціал містить у собі історія української козаччини, гетьманщини. Глибокі знання кожного юнака чи дівчини про славу плеяду гетьманів, кошових отаманів Запорозької Січі, які були незалежними провідниками свободи і незалежності України, піднесення визвольного духу народу, а також факти зневіри в

споконвічних національно – патріотичних ідеалах, а то й прямої зради торкаються потаємних струн серця, викликають найглибші почуття і розуміння славного шляху свого народу в історії.

У зв'язку з тим, що історія України значною мірою фальсифікувалася і замовчувалася, чимало молоді нині не знає навіть основних етапів, доленосних подій історії рідного народу, його віковичної боротьби за незалежність України.

У системі національного виховання і освіти знання історії рідного народу є базовим для осягнення історії всього світу.

Краєзнавство. Знання про Україну-Батьківщину починається із краєзнавства – історичного, етнографічного, географічного, фольклорного, літературного. Не можна допустити, щоб історичні події забувалися, пам'ятні місця занедбувалися, національні герої зневажалися. Ще чимало молоді живе в рідній місцевості і не знає тих важливих історичних подій, які тут відбувалися і мали загальнонаціональне значення.

Комплексна, всебічна краєзнавча робота дає змогу вивчити і цілісно сприймати національний колорит рідного краю: оригінальний спосіб життя українців, їхній стиль поведінки, самотутній спосіб мислення, їхню філософічність, творчий мистецький почерк, національну психологію, світоглядні засоби тощо.

Краєзнавча робота спрямовується на збереження неповторних національних ландшафтів, їх первозданності, біосфери рідного краю, охорону скіфських курганів, пам'яток Київської Русі, козацьких могил та ін. І тому краєзнавству належить провідна роль у формуванні “кореневої системи” духовності дитини.

Природа рідного краю. Однією з причин порушення єдності людини з природою було те, що нехтувалися численні засоби національної системи виховання, спрямовані на формування в молоді екологічного світобачення. Народна виховна мудрість із коліски плекала в кожній дитині відчуття гармонії природи і людини.

Географічні, біологічні та інші фактори природи обумовили національну специфіку українців, у тому числі й національний спосіб мислення.

Українська система виховання пройнята ідеями вірності природі батьківського краю. Усім багатством культурно-історичного досвіду вона реалізує заповіт батьків і дідів – ставитися до природи як до живого всеохоплюючого організму, що живе за власними законами, яких ніколи не можна порушувати. Виховна мудрість народу стверджує, що любов до всього живого на землі починається з раннього дитинства: чуйного ставлення до кожної биліни і комашки, тонкого сприймання великої таємниці розвитку флори і фауни. Народ має величезний досвід виховання дітей у душі любові до природи, збереження і примноження її багатств.

Національна міфологія. Українські легенди, притчі, міфи є найпоширенішими жанрами народної міфології, що втілює в собі могутній пізнавальний і виховний потенціал. Давньоукраїнські міфи розповідають про Бога Світовида (Сварога) і його сина Дайбога (Дажбога), або Бога Сонця, про богів і богинь Ладу, Леля, Купала, Коляду, Перуна та інших, про походження Всесвіту, Землі, про добро і зло тощо. Стародавня українська міфологія багата і розмаїта, вона споріднювала Людину і Природу, Землю і Космос.

У міфології – витоки українського національного характеру, способу мислення, світогляду, філософського осмислення дійсності.

Неоціненні в пізнавальному і виховному відношенні українські міфи містять важливі і цікаві відомості про походження наших предків, назв “Україна” і “українці” та ін.

Звернення до міфологічних джерел стимулює розвиток сучасної думки, надає життєвої снаги, допомагає зберігати і зміцнювати “золоту нитку історії”, розвивати національну самотутність.

Фольклор. У ньому відображено багатогранну і глибоку душу народу, його духовне багатство. У фольклорі – першовитоки оригінального світосприймання, самотутнього тлумачення явищ природи і людського життя. У думках, піснях, приспівках і приказках, скоромовках, лічилках та інших фольклорних перлинах у високопоетичній і глибоко ліричній формі відображено весь культурно-історичний, мистецький шлях українського народу. У фольклорі вся минувшина і доля України: періоди високих піднесенень і трагічних падінь, національно-визвольних і соціальних збурень, відчайдушної гайдамаччини і звитязної козаччини, сторінки масового героїзму, епохи творчої праці, оманливих надій та ілюзій, зневіри і зради тощо.

Український народ – один з найпісненіших у світі. Поринаючи в естетично принаadne народнопісенне багатство, кожна людина усвідомлює, що пісня – незмінний супутник українця. Вона супроводжує весь його життєвий шлях – від народження до домовини.

Фольклорне виховання пробуджує любов до життя, енергію національного творця, теплоту серця і ніжність душі. Фольклорні засоби сприяють формуванню всеосяжності і глибини української душі, її ліризму і романтичної піднесеності. Фольклорне виховання є найважливішою частиною етнопедагогіки, серцевиною національної системи виховання.

Національне мистецтво. Система національного виховання використовує практично невичерпні можливості народного і професійного мистецтва у формуванні людини – гуманіста. Історична енергія народу, стійкість, багатство і краса його національного духу трансформувалися і акумулювалися в різноманітних видах і жанрах мистецтва – пісенному, музичному, танцювальному, декоративно-прикладному тощо.

Національне мистецтво як найяскравіше втілення творчого потенціалу народу завжди було масовим заняттям, і в цьому секрет виникнення багатьох мистецьких осередків, шкіл, появи народних майстрів, оригінальних мистецьких почерків, стилів, напрямів. У процесі виховання дитина поступово вводилась в світ прекрасного: спочатку вона бачила різьблення чи намальоване “сонечко” на колисці, яскраву саморобну забавку, вловлювала гармонійні звуки різноманітних брязкалец, дзвіночків, сприймала задушевні колискові пісні, пізніше сама дитина виготовляла іграшки з соломи, лози, розмальовувала писанки та ін. Далі – особиста участь у хороводах, танках, хоровому співі, вишиванні, тканні, грі на музичних інструментах, прикрашенні інтер’єру житла, побуту.

Народний досвід естетичного виховання полягає в тому, що діти навчаються мистецьких умінь, смаків у практичній діяльності, шляхом продовження творчих традицій батьків, дідів і прадідів. Оволодіваючи мистецтвом (кобзарством, рушникарством, килимарством, різьбярством та ін.), народними ремеслами, діти засвоюють духовність, ідейність, моральність, естетику рідного народу. Заслуговує повсюдної реалізації одна із закономірностей виховання: як окрема творча особистість, так і масова творчість молоді найуспішніше формуються на основі практичного оволодіння різноманітними видами, жанрами народного та професійного мистецтва.

Мистецтво як могутній засіб виховання цінне тим, що в ньому в концентрованому вигляді, естетичній формі матеріалізується непомітний для ока і часто незбагнений для розуму національний дух – вищий вияв творчого генія народу.

Народний календар. Народний календар – енциклопедія життя, трудової діяльності, культури, побуту і дозвілля народу. Кожна дата, свято, урочистість народного календаря рясніють традиціями і звичаями, що пов’язані з природою рідного краю, а також з природою самої людини. Всі його складові мудро спрямовані на виховання в молоді добропорядності, добродійності, милосердя та багатьох інших чеснот. Традиції, звичаї і обряди народного календаря протягом віків перероблялися, набували нового змісту та соціального призначення, багато елементів колишньої обрядово-звичаєвої сфери культури продовжували розвиватися та обростати новими деталями, окремі ж з них майже в незмінному вигляді дійшли до ХХІ століття.

Народний календар лежить в основі національної системи виховання і відображає в своїх датах і урочистостях духовність рідного народу, основні події, явища багатогранного сучасного життя.

Національна символіка. Наш народ виробив багатющу символіку, яка виникла та установлювалася протягом століть і стосується істотних сторін, доленосних подій у житті української нації, держави, духовності. Символіка містить у собі важливий філософський, політичний, ідейно-моральний та естетичний зміст і спрямованість.

Українська національна символіка виконує історично важливі функції консолідації нації в єдину етнографічну, культурно-історичну спільноту, об’єднання споконвічних українських земель в єдину суверенну державу.

Національні символи України – герб, прапор, гімн “Ще не вмерла Україна”, в історичній пам’яті народу символізують державну, політичну, економічну і національну незалежність України.

Завдяки етнічним символам у свідомості кожного українця виникають дорогі серцю образи дитинства, рідного краю, родинного вогнища.

Народні прикмети вірування. В них відображено зміст і особливості народного світосприйняття, знання, які виконують у житті орієнтуючу, регулюючу і прогнозуючу функції. У прикметах та віруваннях сконцентровано результати багаторічних спостережень дідів і прадідів за явищами природи, порами року.

Народні прикмети та вірування одухотворяють природу, навчають берегти та пізнавати її особливості, закони розвитку. Народні вірування, ворожіння є важливими сферами духовності народу. Вони мають не лише історично-культурне, а й пізнавально-виховне значення.

Народні прикмети і вірування народилися завдяки вмільому аналізу нашими пращурами природних явищ, розумному поєднанню потреб людини з безмежним природним потенціалом нашої країни. Їм вдалося зрозуміти отой хиткий ланцюг взаємозв'язку природи з людиною.

Народні прикмети та вірування одухотворяють природу, дають змогу майбутнім поколінням пізнати таємницю її розвитку, зблизитись з оточуючим світом.

Релігійні виховні традиції. В процесі зародження та становлення української національної системи виховання і в наш час релігійні виховні традиції мали і мають значний вплив на молодь..

Християнство, віра наших предків утверджує загальнолюдські ідеї та ідеали добра, правди, краси, справедливості, благородства, милосердя. Під впливом релігії формуються гуманні погляди на людину, природу, суспільство. Протягом століть релігія, церква виробили дійові виховні традиції і звичаї.

У народній свідомості мирно співіснують і релігійні, і нерелігійні погляди, виховні традиції. Національна система виховання використовує кращі здобутки церкви, релігії у вихованні підрастаючих поколінь.

Родинно – побутова культура. Одне з найважливіших і невідкладних завдань – відродження багаточисленних традицій української родинно-побутової культури. Її основу складають глибока і всеперемагаюча любов, материнська і батьківська, до дітей, шанобливе ставлення до бабусі і дідуся, інших родичів, прив'язаність до отчого дому, специфічне, у відповідності з традиційним розумінням українцями краси і затишку оформлення хати, садиби, дбайливіше ставлення до природи, людей.

Родинно – побутова культура – це збереження рідної мови, продовження заповітів батьків і дідів, вивчення свого родоводу, історії народу, розвиток рідного мистецтва, життя за нормами народної моралі, етикету. Національна система виховання розкриває підрастаючим поколінням витоки родинно-побутової культури, зміцнює сім'ю.

Національні традиції, звичаї і обряди. В основі понять “народ”, “нація” лежать стійкі віковічні традиції – трудові, моральні, естетичні.

Традиції, звичаї й обряди об'єднують минуле і майбутнє народу, старші і молодші покоління, інтегрують етнічну спільність людей у високорозвинену сучасну націю. Традиції і звичаї – це своєрідні віковічні духовні принципи розвитку народу, нації, які втілюють у собі кращі досягнення в ідейному, моральному, трудовому й естетичному житті. Ми вбираємо в себе їхній філософський, ідейно-моральний, психологічний і естетичний зміст, поступово стаючи невід'ємною частиною рідного народу, нації.

Національна творчість. Зміст, принципи, форми і методи української національної системи виховання готують юнаків і дівчат до народної творчості, виробляють у них творче ставлення до життя. Оволодіння кожним вихованцем національним світоглядом, характером, свідомістю, способом мислення забезпечує те, що він починає творити саме по-українськи, в традиційному національному дусі. Національна система виховання створює всі умови для того, щоб розкривалися природні задатки, формувалися нахили, здібності, вироблялося творче, самобутнє світобачення кожної особистості, реалізовувався її творчий потенціал. Глибоке знання учнями творчих умінь рідного народу, його творчої спадщини стимулює пробудження в них творчих задумів, поривань і практичну їх реалізацію. Кожен вихованець залежно від природних задатків, ступеня їх розвитку стає співучасником, творцем культури, історії рідного народу, його державності. Національна творчість – це конкретний вияв загальнолюдської творчості.

Національна система виховання широко використовує традиції і звичаї з метою формування в молоді етнічної самобутності, творчого ставлення до дійсності. Якщо

несприятливі політичні, ідеологічні та адміністративні фактори гальмують реалізацію і розвиток традицій, звичаїв і обрядів народної творчості, то цим самим гальмується і руйнується національна система виховання. При цьому ланки, заклади національної системи виховання можуть формально залишатися, але національний зміст їх вихолощується, як це і було в роки культу особи і застою. Високе покликання батьків, педагогів, громадськості - так впливати на молодь, щоб вона оберігала ідейно-моральний, емоційно-естетичний потенціал традицій, звичаїв і обрядів, народної творчості.

Вихована в творчому національному дусі, молодь покликана розвивати традиції і звичаї минулих поколінь у нових конкретно-історичних обставинах, поглиблюючи самотні колорит суверенної України.

Національна система виховання є складовою і невід'ємною частиною життєздатності, життєтворчості рідного народу. Якщо національна система виховання переобтяжена абстрактними ідеями, знаннями і вони не набувають конкретної національної реальності та форми, такий зміст освіти втрачає свою виховну функцію і, як правило, не перетворюється в погляди, переконання, якості характеру особистості, а, отже, якості підростаючих поколінь, усього народу. Така система виховання втрачає національний зміст і характер, позбавляється життєздатності, тобто можливості розвиватися і самовдосконалюватися.

Тому система компонентів народної духовності, шляхи і засоби їх формування мають визначати сутність і зміст національної системи виховання. Національне виховання реалізує глибоке і всебічне пізнання рідного народу, його історії, культури, духовності і на цій основі – пізнання кожним самого себе як індивідуальності і як частки своєї нації, а через неї і всього людства, організацію самонавчання і самовиховання, найефективніших шляхів розвитку і самовдосконалення особистості на фундаменті духовних цінностей рідного народу, які водночас є загальнолюдськими.